

TROSBEKENDELSENS PLACERING I DE AKTUELLE HØJMESSEORDNINGER I DE LUTHERSKE KIRKER I NORDEN

Provst emeritus, cand.theol. Holger Villadsen

Det andet Vatikanerkoncil (1962-65) udløste liturgiske reformer i den katolske kirke, men indirekte også i langt de fleste lutherske kirker. I 1968 holdtes der i Genève et konsultationsmøde under Det lutherske Verdensforbund, hvor man vedtog nogle fælles retningslinjer for nye perikopebøger (alterbøger i dansk terminologi). Retningslinjerne for de nye perikopebøger havde konsekvenser i forhold til højmesseordningerne. Efterfølgende er der kommet nye perikopebøger og nye højmesseordninger i alle de lutherske kirker i Norden.

Den norske kirke fik ny højmesseordning i 1977, den islandske i 1980, den svenske i 1986, den danske i 1992, den finske i 2000. Fælles for disse nyordninger er, at den første af de bibelske læsninger er en læsning fra Det Gamle Testamente. Den anden læsning er en epistel eller en lektie fra Det Nye Testamente, og den sidste er evangelielæsningen, som også normalt er dagens prædiketekst. Tidligere var det en undtagelse, at der i høj-

messen blev læst en tekst fra Det Gamle Testamente, og der var i alterbøgerne kun to bibelske læsninger til hver søndag eller helligdag i kirkeåret.

Et andet fællestræk ved de nye højmesseordninger er, at højmessen normalt er inddelt i fire hoveddele. I den danske højmesseordning fra 1992 kaldes de fire hoveddele for (I) Indledning – (II) Ordet – (III) Nadver – (IV) Afslutning. Grundlæggende er der ikke noget nyt ved inddelingen, som svarer til den almindelige gudstjenestestruktur, der kan følges tilbage til oldkirken. Selv om inddelingen ikke har været brugt i tidligere danske højmesseordninger, kan den uden problemer godt anvendes på dem. Terminologien i de andre nordiske kirkers nyere højmesseordninger er for det meste beslægtet. I den svenske højmesseordning fra 1986 kaldes de fire hoveddele eksempelvis for (I) Inledning – (II) Ordet – (III) Måltiden – (IV) Afslutning.

I højmessens anden hoveddel (Ordet) er et fællestræk, at der som udgangspunkt

er tre læsninger: første læsning fra Det Gamle Testamente, anden læsning er en epistel eller lektie fra Det Nye Testamente, og sidste læsning er dagens evangelium. Desuden indgår der i denne del af gudstjenesten salmer, prædiken, trosbekendelse og kirkebøn. Men trosbekendelsens plads i forhold til evangelielæsningen og prædikenen er ikke den samme i de forskellige kirkers højmesseordninger.

Den mest almindelige placering af trosbekendelsen i de nordiske kirkers aktuelle højmesseordninger er efter prædikenen og inden kirkebønnen. Der er tre kirker, der afviger fra det almindelige mønster: den islandske, den danske og den grønlandske. I den islandske kirke er trosbekendelsen placeret i umiddelbar forlængelse af evangelielæsningen (prædiketeksten) og inden prædikenen. I den danske normalordning er trosbekendelsen placeret efter epistellæsningen og forud for salmen før prædikenen. I den grønlandske kirke har man opretholdt den ældre ordning med to evangelielæsninger fra hver sin tekstrække. Fra alteret læses evangeliet fra den tekstrække, som der ikke skal prædikes over. Trosbekendelsen er placeret efter tredje salme og siges, efter at præsten er gået på prædikestolen; derefter læses dagens anden evangelietekst (prædiketeksten).

Jeg vil i denne perspektivartikel sætte fokus på denne ikke uvæsentlige detalje med trosbekendelsens placering og prøve at beskrive, hvordan trosbekendelsen er placeret i de nordiske kirkers aktuelle højmesseordninger. Ofte er der dog valgmuligheder eller alternativer i højmesseordningerne, så det kan ikke altid lade sig

gøre at give en både kort og udtømmende beskrivelse. Og jeg forholder mig desuden kun til de skrevne ordninger og anvisninger – ikke til eventuel afvigende praksis.

Artiklen kan samtidigt tjene som en orientering om, hvilke højmesseordninger der er i brug i de lutherske kirker i Norden, herunder også Grønland og Færøerne, der nu har selvstændige højmesseordninger. Jeg begynder med Den Danske Folkekirkes nuværende højmesseordning.

Den Danske Folkekirke 1992

Den aktuelle danske højmesseordning blev autoriseret ved kongelig resolution i 1992 som en del af *Den Danske Alterbog*. Højmesseordningen er også trykt i *Ritualbog* (1992) og i *Den Danske Salmebog* (1993 og 2003). I normalordningen er trosbekendelsen placeret umiddelbart efter epistellæsningen fra Det Nye Testamente. Trosbekendelsen synges eller siges forud for salmen før prædikenen, mens præsten endnu er for alteret.

Ordningens hovedpunkter i højmessens anden hoveddel (Ordet) er: Læsning fra Det Gamle Testamente – Salme mellem læsningerne – Læsning fra Det Nye Testamente – Trosbekendelse (fra alteret) – Salme før prædiken – Evangelielæsning (fra prædikestolen) – Prædiken – Kirkebøn – Salme efter prædiken.

Placeringen af trosbekendelsen minder umiddelbart meget om trosbekendelsens placering i den tidligere danske højmesseordning, sådan som den eksempelvis var beskrevet i tekstdelen til *Den Danske Salmebog* fra 1953. Her var trosbekendelsen også placeret fra alteret efter den anden bibelske læsning; men her var

den anden læsning en evangelietekst, og det gør i denne sammenhæng en forskel. I den forudgående danske liturgiske tradition har trosbekendelsen været placeret efter evangelielæsningen fra alteret (jeg ser bort fra 1800-tallets såkaldte halve messer). I de første århundreder efter reformationen blev trosbekendelsen sunget af menigheden i form af trossalmen »Vi tro, vi alle tro på Gud«, der stadigvæk findes i *Den Danske Salmebog* (nr. 437). I det meste af 1900-tallet blev trosbekendelsen sagt eller sunget i form af den apostolske trosbekendelse. Og trosbekendelsen fulgte efter evangelielæsningen fra alteret.

I den aktuelle danske ordning fra 1992 er der nogle variationsmuligheder, som er relevante i forhold til trosbekendelsens placering. I normalordningen er der i kursivteksten forud for trosbekendelsen en bemærkning om, at præsten i stedet kan »fremsiges trosbekendelsen fra prædikestolen i forbindelse med prædikenen«. Trosbekendelsen vil altså ifølge denne bemærkning kunne fremsiges før eller efter evangelielæsningen fra prædikestolen – eller eventuelt efter prædikenen.

Desuden er der i den autoriserede højmesseordning en note 2: »Ordning med to bibelske læsninger«. Her følger trosbekendelsen som udgangspunkt efter evangelielæsningen fra alteret. Igen er der dog en mulighed for i stedet at fremsige trosbekendelsen fra prædikestolen i forbindelse med prædikenen.

Kalaallit Nunaanni Ilagiit 2005

Den grønlandske folkekirke fik i 2005 en ny alterbog og en ny ritualbog. De blev begge autoriseret af den danske dronning

den 1. februar 2005. Titlen på ritualbogen er *Rituali: ilagiit kalaallit lutherikkuusut naalagiarnerni oqaluffinnilu suliaasuni atagassaat*. Ritualbogen indeholder ordninger til seks forskellige slags gudstjenester. Jeg koncentrerer mig i det følgende om præstegudstjenesten (palasip naalagiartitsinera).

Der er ikke tale om en grønlandsk version af den danske højmesseordning fra 1992, men om en revision af den ældre grønlandske og danske ordning. Der blev eksempelvis ikke i Grønland i 2005 indført gammeltestamentlige læsninger, og der er fortsat kun to bibelske perikoper til hver tekstrække. Der er ikke en opdeling i fire hoveddele, og nadverritualet er ikke indarbejdet i gudstjenesteordningen. Så det er nok mest retvisende at betragte ordningen som en ny, selvstændig grønlandsk ordning, der bygger på ældre danske og grønlandske traditioner.

Ordningen findes kun på grønlandsk, og der eksisterer – så vidt jeg er orienteret – ikke en officiel oversættelse. Jeg læser ikke grønlandsk og har brugt en oversættelse til dansk; den er foretaget i 2008 af den tidligere landsprovst for Grønland, Kristian Lauritsen, til hjemmesiden *Nordisk Liturgi*.¹

Trosbekendelsen, som indledes med forsagelsen, siges normalt fra prædikestolen forud for læsningen af dagens prædiketekst (dagens evangelium). Der har forinden været to læsninger fra alteret, en epistel og det evangelium, som der ikke skal prædikes over. Så trosbekendelsen er altså her placeret efter tredje salme og efter evangelielæsningen fra alteret. Der er som en undtagelse også mulighed for,

at trosbekendelsen kan siges fra alteret umiddelbart efter den første evangelielæsning og inden tredje salme. Trosbekendelsen siges af præsten.

Skematisk opstillet ser den centrale del af højmesseordningen således ud: Epistel – Anden salme – Evangelielæsning (fra alteret) – Tredje salme – Trosbekendelsen (fra prædikestolen) – Evangelielæsning (dagens prædiketekst) – Prædiken – Kirkebøn – Fjerde salme.

Føroya Kirkju 2019

Den yngste af de her omtalte højmesseordninger er den færøske ordning fra 2019. Siden Folkekirken på Færøerne blev selvstændig i 2007, er det den færøske lagmand, der efter indstilling fra biskoppen skal autorisere nye alterbøger og ritualbøger. Denne regel blev brugt ved godkendelsen i 2019 af en ny færøsk alterbog: *Altarbók Føroya Kirkju*. Den indledende del af alterbogen er en gudstjenestebog (Gudstjænastubók Føroya kirkju I) med en ordning for højmesse (messa), gudstjeneste uden nadver og degnegudstjeneste uden præst. Jeg forholder mig i det følgende kun til højmesseordningen.

På de fleste punkter følger den færøske ordning fra 2019 den danske højmesseordning fra 1992; den har eksempelvis fortsat en indgangsbøn og en udgangsbøn, og den apostolske trosbekendelse indledes med forsagelsen. Men på flere punkter er der tale om en selvstændig færøsk liturgi, der følger en mere fælles-nordisk linje. Det gælder eksempelvis trosbekendelsen, som er placeret efter prædiken.

Alterbogen indeholder til hver af de to tekstrækker tre læsninger: en gammel-

testamentlig læsning, en nytestamentlig epistel eller lektie og et evangelium. I højmesseordningen er der forud for evangelielæsningen normalt to læsninger, men den ene af læsningerne kan udelades. Skematisk opstillet ser anden hoveddel (Ordets tjeneste) i den færøske ordning fra 2019 således ud i dansk terminologi: Læsning fra Det Gamle Testamente – Mellesalme (Graduale) – Læsning fra Det Nye Testamente – Salme eller salmevers før prædiken – Evangelium – Prædiken – Den apostolske velsignelse – Trosbekendelsen (Credo) – Kirkebøn. Trosbekendelsen siges af menigheden og præsten i fællesskab, eller af præsten alene.

Trosbekendelsen kan i stedet placeres efter evangelielæsningen, men der er ikke mulighed for at placere trosbekendelsen efter epistellæsningen som i den danske normalordning fra 1992. Placeringen af trosbekendelsen i den nye færøske ordning fra 2019 svarer i hovedtræk til de aktuelle ordninger i Norge, Sverige og Finland.

Íslenska Þjóðkirkjan 1980

Den ældste af de nugældende højmesseordninger er den islandske ordning fra 1980. Den blev godkendt af det islandske kirkeråd i 1980 og trykt året efter i *Handbók íslensku kirkjunnar* (1981). Håndbogen omfatter både gudstjenesteordninger, kirkeårets tekster og øvrige ritualer.

Højmesseordningen tilhører den nye generation af højmesseordninger efter 1968. I anden hoveddel, Ordets tjeneste, er der tre bibelske læsninger, hvoraf den første er fra Det Gamle Testamente, og der er kun én evangelielæsning. Den før-

ste nordiske ordning i denne generation er den norske ordning fra 1977, og derefter fulgte i 1980 den islandske ordning.

I den islandske ordning er trosbekendelsen placeret lige efter evangelielæsningen og forud for prædikenen. De tre læsninger følger tæt på hinanden. Forud for evangelielæsningen er der et lovsangsvers (halleluja). Det er præsten, der læser evangelieteksten, enten fra alteret eller fra en læsepult. Og umiddelbart derefter siges trosbekendelsen, enten den nikæenske eller den apostolske. I stedet kan synges en trosbekendelsessalme.

Skematisk opstillet ser anden hoveddel (Ordets tjeneste) i den islandske højmesseordning sådan ud: Første læsning fra Det Gamle Testamente – Anden læsning fra Det Nye Testamente (epistel) – Lovsangsvers (halleluja) – Evangelium – Trosbekendelsen (credo) – Prædiken – Salme – Kirkebøn. Trosbekendelsen siges af alle (menigheden).

Den islandske ordning fra 1980 kan, hvad angår trosbekendelsens placering, minde om note 2 i den senere danske højmesseordning fra 1992. Her følger trosbekendelsen også umiddelbart efter evangelielæsningen fra alteret, og de bibelske læsninger foregår alle fra alteret.

Den norske kirke 2011/2020

Den norske kirke var den første kirke i Norden, der indførte en højmesseordning af den nye type, hvor der er en gammeltestamentlig læsning til alle kirkeårets søndage og helligdage. Den første version blev taget i brug 1. søndag i advent 1977. I denne norske version var højmassen ind delt i fem hoveddele: (I) Innledning: Bønn

og lovsang – (II) Forkyndelse av Guds ord – (III) Menighetens forbønn – (IV) Samling om Herrens bord – (V) Avslutning med velsignelse.

Trosbekendelsen var i denne ordning placeret efter anden tekstlæsning og forud for salmen før prædikenen. Den anden tekstlæsning var normalt en epistellæsning, men kunne også være en evangelielæsning, hvis der blev prædiket over en anden tekst end evangelieteksten. Begrundelsen for denne placering efter anden tekstlæsning var især, at man ønskede, at oplæsningen af prædiketeksten skulle foregå umiddelbart forud for prædikenen, og at der skulle være en tæt sammenhæng mellem prædiketekst og prædiken.

Den norske højmesseordning er blevet revideret i større og mindre omfang flere gange efter 1977. På grundlag af kongelige resolutioner 1977-90 og vedtagelser i kirkemødet 1986-91 blev ordningen trykt i en revideret version i *Gudstjenestebok for Den norske kirke, Del I: Gudstjenester* (1992).

Der blev i 2003 indledt et reformarbejde mod en ny liturgi, og med virkning fra 1. søndag i advent 2011 blev der indført en ny ordning for hovedgudstjeneste. Ordningen blev vedtaget af det norske kirkemøde den 10. april 2011 og blev blandt andet trykt på bokmål i bogen *Gudstjeneste for Den norske kirke* (2011). Efter denne ordning er trosbekendelsen flyttet i forhold til ordningen fra 1977, sådan at den nu er placeret efter prædikenen. Skematisk opstillet ser anden hoveddel (Ordet) i den norske ordning fra 2011 således ud ved en fuld højmesse: Første læsning

(GT) – Bibelsk salme / salme – Anden læsning (NT) – Evangelium (kan indledes og afsluttes med halleluja) – Prædiken – Trosbekendelse (Credo) – Salme. Trosbekendelsen synges eller siges af alle (menigheden).

Der er en del variationsmuligheder. Man kan udelade den ene af de to indledende læsninger, og der kan efter prædiken være en kort salme eller mediativ musik inden trosbekendelsen. Trosbekendelsen kan udelades, når der er dåb i gudstjenesten, eller den kan erstattes af en trosbekendelsessalme, men der ser ikke ud til at være andre placeringsmuligheder for trosbekendelsen end efter prædiken.

I tilknytning til selve højmesseordningen fra 2011 er der også en vejledning til gudstjenestens hoveddele. Og til trosbekendelsen i hovedgudstjenesten bemærkes det til indledning: »Menighetens trosbekjennelse kommer som et svar på bibellesningene og forkynnelsen« (*Gudstjeneste* 2011, 8.25). Denne angivelse af trosbekendelsens funktion er tæt forbundet med dens nye placering.

I 2019 vedtog kirkemødet en revideret ordning for hovedgudstjenesten. Efter denne ordning er højmissen ikke længere inddelt i fem hoveddele, men kun i fire, ligesom i de andre nordiske lande: (i) Samling – (ii) Ordet – (iii) Nattverd – (iv) Sendelse. Men hvad angår trosbekendelsens placering, ser der ikke ud til i denne version at være ændringer i forhold til ordningen fra 2011. Ordningen er trykt i *Gudstjenestebok for Den norske kirke: Hovedgudstjeneste* (2020). Ordningen kan også findes i »ressursbanken« på den norske kirkes hjemmeside.²

Svenska kyrkan 2017

I den svenske kirke er der, ligesom i den norske kirke, to generationer af højmesseordninger af den nye type efter 1968. Den første blev vedtaget af kirkemødet i den svenske kirke i 1986, og den anden af kirkemødet i 2017. Den første blev trykt i *Den Svenska Kyrkohandboken, Del I: Den allmänna gudstjänsten och De kyrkliga handlingarna* (1987). Den udkom i flere reviderede udgaver og andre versioner, herunder en finsk version.

Den anden generation blev trykt i *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan, Del I* (2018). Det er den ordning, der anvendes på nuværende tidspunkt. Kyrkohandboken kan også findes i elektronisk form på den svenske kirkes hjemmeside.³ Den findes desuden i andre sproglige versioner, finsk og samisk. Udover »högmässa« med flere faste led (momenter) er der to forenkledede former: »mässa« og »gudstjänst«. Jeg forholder mig i det følgende kun til højmissen.

Hvad angår trosbekendelsens placering, er der ikke stor forskel på de to generationer af den svenske højmesseordning. Den er i begge tilfælde placeret efter prædiken, og anden hoveddel kaldes i begge tilfælde »Ordet«. I ordningen fra 2017 består anden hoveddel af følgende underpunkter (momenter) i svensk terminologi: Gammaltestamentlig läsning – *Psalterpsalm* – Epistelläsning – Psalm – Evangelium – *Hallelujarop* – Predikan – Trosbekännelsen /Credo – Psalm – Bön om förlåtelse – Kyrkans förbön. De kursiverede underpunkter kan udelades. Trosbekendelsen siges af menigheden.

Trosbekendelsen er et fast moment i højmesseordningen, men den kan udledes i de lidt forenklede gudstjenesteformer, eller erstattes af en trinitarisk salme. I højmesseordningen fra 1986 var det en mulighed, at trosbekendelsen i stedet kunne placeres umiddelbart efter evangelielæsningen, men den mulighed findes ikke længere i den aktuelle ordning fra 2017.

Den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2000

Den finske kirke var den sidste af de store nordiske kirker, der fik en højmesseordning efter den model, som var blevet almindelig i slutningen af 1900-tallet. Kirkemødet nedsatte i 1988 en »håndboks-komité«, og i 2000 kunne kirkemødet godkende *Gudstjänstboken*, som er det første bind af de tre bind, som *Kyrkohandboken* består af. Gudstjenestebogen indeholder forskellige former for gudstjenester, herunder fire forskellige højmesseformer (Mässa 1-4). Bogen findes både i en finsk, en samisk og en svensk version, og det er højmesseordningerne i den svenske version, jeg holder mig til.

Kyrkohandboken findes i elektronisk form på en hjemmeside, som er drevet af den finske kirke.⁴ Den bogtrykte udgave er *Kyrkohandbok I för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland: Gudstjänstboken, antagen av kyrkomötet den 12 januari 2000* (2000).

Højmesseordningerne er opdelt i fire hoveddele: (I) Inledning – (II) Ordet – (III) Nattvarden – (IV) Afslutning. Overskrifterne i anden hoveddel er i svensk terminologi: Första läsningen – Svar – Andra läsningen – Dagens psalm (Graduale)

– Evangelium – Psalm – Predikan – Credo (Trosbekännelse) – Psalm – Kyrkans förbön. Der ser på dette punkt ikke ud til at være forskel på de fire forskellige højmesseformer. Trosbekendelsen er enten den apostolske eller den nikæno-konstantinopolitanske; alternativt kan der synges en trosbekendelsessalme. Trosbekendelsen siges af menigheden i fællesskab.

Den eneste placeringsmulighed for trosbekendelsen i den aktuelle finske højmesseordning er efter prædikenen. I tilknytning til højmesseordningen har kirken udarbejdet en vejledning, som i den svenske version hedder *Tjäna Herren med glädje:Handledning för högmässan* (2012). På side 18 står der her om trosbekendelsen: »Trosbekännelsen är ett svar på evangeliet och predikan, ett slags amen. Samtidigt leder den över till nattvarden: denna tro är gemensam för dem, som nattvarden förenar med Kristus och nästan«. Formuleringen forudsætter, at trosbekendelsen er placeret efter evangelielæsningen og efter prædikenen.

Afslutning

Det fremgår af denne oversigt over trosbekendelsens placering i de aktuelle højmesseordninger i de lutherske kirker i Norden, at den nuværende normale placering af trosbekendelsen efter epistel-læsningen i den danske højmesseordning fra 1992 er blevet en dansk liturgisk særtidition.

Den norske kirke havde en tilsvarende placering af trosbekendelsen i perioden fra 1977 til 2011, men derefter tilsluttede de sig den ordning, som på nuværende tidspunkt er den mest almindelige

i Norden, nemlig at trosbekendelsen siges eller synges efter prædikenen som en slags amen efter evangelielæsningen og forkyndelsen. Denne ordning findes på nuværende tidspunkt i den svenske kirke, i den finske kirke, i den norske kirke og i den færøske kirke.

I de pågældende kirkers højmesseordninger er der kun én mulighed for placering af trosbekendelsen, nemlig efter prædikenen. I den danske højmesseordning fra 1992 er der derimod flere muligheder udover normalordningens placering af trosbekendelsen efter epistellæsningen og forud for salmen før prædikenen.

I højmesseordningens note 2 med to bibelske læsninger er trosbekendelsen som udgangspunkt placeret i umiddelbar forlængelse af evangelielæsningen fra alteret. Men placeringen i forhold til salmen før prædikenen er som udgangspunkt den samme som i normalordningen.

Desuden er der i den danske højmesseordning (i kursivteksten forud for trosbekendelsen) en kort bemærkning om, at præsten i stedet kan fremsige trosbekendelsen fra prædikestolen i forbindelse med prædikenen. Hvis man holder sig til denne bemærkning, vil det også i Danmark i princippet være muligt at placere trosbekendelsen efter prædikenen ligesom i de fleste andre nordiske kirker.

Når den danske normale placering af trosbekendelsen efter epistellæsningen er blevet en dansk særtradition i forhold til de andre nordiske kirker, skyldes det ikke, at der i 1992 blev indført noget helt nyt i dansk højmesseordning, men i stedet at man holdt sig til en traditionel placering

af trosbekendelsen forud for salmen før prædikenen.

De fleste andre nordiske kirker har derimod ændret trosbekendelsens placering som en konsekvens af den nye perikopestruktur med tre bibelske læsninger: gammeltestamentlig læsning, epistellæsning og evangelielæsning. Ved at placere trosbekendelsen efter prædikenen opnår man en tæt sammenhæng mellem prædiketekst og prædiken, og man opretholder samtidigt den gamle liturgiske tradition for, at trosbekendelsen følger efter evangelielæsningen.

I den danske normalordning fra 1992 har man også opretholdt en tæt forbindelse mellem prædikenen og oplæsningen af prædiketeksten. Og det var et vigtigt punkt i biskoppernes overvejelser forud for 1992, at der skulle være denne tætte sammenhæng.

Samtidigt ønskede man at opretholde trosbekendelsens traditionelle plads i den daværende højmesseordning, nemlig forud for salmen før prædikenen, mens præsten endnu var for alteret. En afledt konsekvens (som ikke var tilsigtet) blev, at trosbekendelsen dermed blev placeret forud for evangelielæsningen.

Om denne placering er en ændring i forhold til den forudgående danske liturgitradition afhænger af synsvinklen. Hvis man sætter trosbekendelsens placering i relation til salmerne, er placeringen uændret, nemlig forud for salmen før prædikenen. Hvis man sætter den i relation til de bibelske læsninger, er det en afvigelse fra den tidligere danske tradition, hvor trosbekendelsen normalt fulgte efter evangelielæsningen fra alteret.

De andre nordiske kirker har i deres aktuelle højmesseordninger opretholdt placeringen af trosbekendelsen efter evangelielæsningen, men de fleste har flyttet den til efter prædikenen. Hvis perspektivet begrænses til de vestnordiske kirker, der engang havde fælles liturgi, er det ret påfaldende med den forholdsvis store spredning, hvad angår trosbekendelsens placering i højmesseordningen.

Noter

1. www.nordiskliturgi.dk/gl3.pdf
2. www.kirken.no/liturgi
3. www.svenskakyrkan.se/kyrkohandboken
4. www.kyrkohandboken.fi

Litteratur

- [Danmark]. 1992. *Den Danske Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992*. Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- [Danmark]. 1992. *Ritualbog*. Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- [Danmark]. 2003. *Den Danske Salmebog*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- [Finland] 2000. *Kyrkohandbok I för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland: Gudstjänstboken. Antagen av kyrkomötet den 12 januari 2000*. Helsingfors: Församlingsförbundets förlag.
- [Finland]. 2012. *Tjäna Herren med glädje:Handledning för högmässan. Andra förnyade upplagan*. Kyrkostyrelsens publikationer 2012:1. Helsingfors: Kyrkostyrelsen / Borgå: Domkapitlet i Borgå stift.
- [Færøerne]. 2019. *Altarbók Føroya kirkju. Gudstænastubók Føroya kirkju*

I og Tekstabók. Tórshavn: Føroyskt Kirkjumál.

- [Grønland]. 2005. *Rituáli: ilagiit kalaalit lutherikkuusut naalagiarnerni oqaluffinnilu suliaasuni atagassaat*. Nuuk: Biskopeqarfik Kalaallit Nunaat.
- [Island]. 1981. *Handbók íslensku kirkjunnar*. Reykjavík: Kirkjurád.
- [Norge]. 1992. *Gudstjenestebok for Den norske kirke. Del I: Gudstjenester*. Oslo: Verbum.
- [Norge]. 2011. *Gudstjeneste for Den norske kirke*. Stavanger: Eide Forlag.
- [Norge]. 2020. *Gudstjenestebok for Den norske kirke: Hovedgudstjeneste*. Stavanger: Eide Forlag.
- [Sverige] 1987. *Den Svenska Kyrkohandboken. Del I: Den allmänna gudstjänsten och De kyrkliga handlingarna. Antagen för Svenska kyrkan av 1986 års kyrkomöte*. Stockholm: Verbum.
- [Sverige] 2018. *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Del I. Antagen för Svenska kyrkan av 2017 års kyrkomöte*. Uppsala: Svenska kyrkan / Stockholm: Verbum.

Hjemmesider

(alle set marts 2023)

- www.nordiskliturgi.dk (Oprettet i 2008 efter beslutning på et nordisk liturgisk kontaktmøde).
- www.kyrkohandboken.fi
- www.kirken.no/liturgi
- www.svenskakyrkan.se/kyrkohandboken

Forfatter

Holger Villadsen

holger@sejrupsvilladsen.dk